

Éber Márk Áron

A rendszer fáj a földnek

Ökológiai problémák és kommunikációjuk
kétféle rendszerfelfogásban

Absztrakt: E tanulmány hozzászólás Bognár Bulcsu „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban: Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című vitaindító elemzéséhez. Amíg az eredeti vitairat az ökológiai kommunikáció és a zöldmozgalmak viszonylagos sikertelenségének okait elemzi, addig e hozzászólás arra az ezt kiegészítő kérdésre keresi a választ, hogy milyen nem kommunikatív mechanizmusok hozzák létre az ökológiai problémákat. E kérdésre választ keresve a kommunikációból felépülő szociális rendszerek luhmanni elmélete mellett egy olyan értelmezést mutat be, amely az ökológiai problémák létrejöttét az emberi élet újratermelésének rendszeresítő folyamataiból vezeti le. Nevezetesen abból, hogy az emberiség olcsón vagy egyenesen ingyen állítson elő élelmiszert és energiát, valamint jusson hozzá nyersanyagokhoz és munkaerőhöz. A két rendszerfelfogás összevetésével két egymást kiegészítő magyarázatot nyerhetünk. A tanulmány emellett részletesen vizsgálja Niklas Luhmann rendszerelméleti felfogását és arra a kérdésre is választ kínál, hogy miért került szembe a német rendszerelméleti gondolkodó kora „új társadalmi mozgalmaival”. A szembenállás fő oka, hogy Luhmann társadalomelmélete nem képes értelmezni az emberi munkát és a tőkeképződést, következésképpen azokat az összefüggéseket sem, amelyek az ember természetátalakító tevékenységének eredményeképpen ökológiai problémákhoz vezetnek. Márpedig a zöldmozgalmak ökológiai kommunikációja éppen ezekre az összefüggésekre kívánja felhívni a figyelmet.

Kulcsszavak: ökológiai problémák, kommunikáció, rendszerelmélet, Luhmann, világrendszer

Bognár Bulcsu (2020) vitaindító tanulmánya magasra tette a lécet szakmai színvonalával, mélyreható elemzésével, árnyalt megfogalmazásaival, Niklas Luhmann rendszerelméleti társadalomfelfogásának alkotó használatával és kiegészítésével. Bárcsak ilyen alapos és nívós társadalomelméleti fejtegetésekkel lennének tele a hazai és nemzetközi szakfolyóiratok! „Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban: Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához” című írás (Bognár 2020) a szociológiai felvilágosítás luhmanni programját folytatva olyan belátásokhoz kívánja hozzásegíteni olvasóit – célja szerint alighanem a zöldmozgalmak szervezőit, aktivistáit és teoretikusait, a kérdéssel különböző nézőpontokból foglalkozó szakértőket és a problémakör mélyebb megértésére törekvő szélesebb olvasóközönséget –, amelyek jobban érthetővé teszik, hogy *miért nem elég sikeresek e zöldmozgalmak.*

A szociológiai felvilágosítás e programja Niklas Luhmann cselekvő beavatkozástól és politikai állásfoglalásoktól nagy távolságot tartó habitusához hasonlóan Bognár Bulcsut sem arra indította, hogy egy moralizáló, „alarmista”, azonnali cselekvést sürgető kiáltványt tegyen közzé. Ehelyett a modern társadalom olyan komplex elméleti térképét tárja az olvasó elé, amely segít minnyájunknak jobban megérteni, hogy *miért nem vezetnek sikerre a tettekben és áldozatokban gondolkodó „moralizáló”, a vészharangot kongató „alarmista”, és az azonnali beavatkozást sürgető „voluntarista” felhívások.* A legegyszerűbb válasz e diagnózisra az lenne, ha félresöpörnénk e „zavaró” helyzetleírást, mondván, erre most nincs idő, a huszonegyedik órában vagyunk, azonnali változást akarunk: követeljük, hogy most azonnal lépjen egyik vagy másik szervezet (párt, állam, országgyűlés, kormány, nemzetek feletti szerveződés), majd magasra emelnék a zászlót: „Cselekedjünk most!” Hiába lehetne azonban ez a legszigeribb reakció, a problémát, amelyet Bognár Bulcsu a modern társadalom térképét kiterítve feltárt, mindez nem oldaná meg. A változásnak ugyanis nem e helyzetleírás áll az útjában. Nem a vitaindítóban kifejtett nézetek hátráltatják a közös fellépést, az együttes cselekvést, a politikai beavatkozást és az áttörést hozó sikert, így e magyarázat elhallgatása sem oldaná meg a problémát. Nem azért nincs igazi változás, mert nem követeljük elég sokan, elég hangosan és elég türelmetlenül, hanem azért nincs, mert a modern társadalom működése ennél összetettebb. Következésképpen nem a követelés moralizálásából, mozgósító erejéből, dühéből vagy alarmizmusából van túl kevés, és az sem vezetne automatikusan több eredményre, ha (még) több lenne belőle. Bognár Bulcsu írása mindenekelőtt ezt teszi világgossá. Ebben pedig igaza van, és érdemes ezért okulni belőle.

Írásomban az ökológiai kommunikáció luhmanni elemzését azzal igyekszem kiegészíteni, hogy főbb vonalakban bemutatom a nem kommunikatív természetű ökológiai problémák létrejöttének mechanizmusait. Ennek során egy másik rendszerelméleti megközelítés elemzési szempontjait mutatom be, és azt állítom, hogy az ökológiai problémák és kommunikációjuk szempontjából ezek igen termékeny párbeszédbe hozhatók a luhmanni rendszerelmélettel. Vörösmarty Mihály verssorát és Lányi András könyvének címét parafrázálva azt állítom, hogy nem az ember, hanem a rendszer fáj a földnek. Írásomban két rendszerfogalmat mutatok be és vetek össze: a szociális rendszerek luhmanni elméletét és az élet tőkés viszonyok közti újratermelésének átfogó elméletét. Ez az összevetés már csak azért is érdekes lehet, mert a „rendszer” kifejezést mind a társadalomtudományok, mind pedig a mindennapi közbeszéd igen különféle értelemben használja. „E felettébb sokjelentésű szó” – mondhatnánk Max Weber nyomán – egyszerre jelentheti az egyes szociális ellátórendszereket (társadalombiztosítás, egészségügy, gyermekvédelem), vagyis intézményrendszereket.

De jelenthet történeti-politikai korszakot, mint például, amikor Horthy-rendszerről, Rákosi-rendszerről, Kádár-rendszerről, vagy akár szocialista rendszerről beszélünk. Az elmúlt egy évtizedre vonatkozóan jelentheti akár a Nemzeti Együttműködés Rendszerét vagy az Orbán-rendszert is. Ráadásul ahány rendszerfogalmunk van, legalább annyifajta rendszerkritikáról is beszélhetünk. Éppen ezért már e tanulmány elején sietek leszögezni, hogy a rendszer fogalmát ezektől eltérő értelemben használom. Egyfelől a funkcionalista rendszerelmélet luhmanni értelmében, másfelől pedig a tőkés viszonyok újratermelésének rendszerként fogok rá utalni.

Számos kérdésben egyetértek Bognár Bulcsuval, több ponton azonban vitatkozni is fogok az általa kifejtettekkel. Még ha e hozzászólásban a vitapontok is kapnak nagyobb terjedelmet, ennek nem az az oka, hogy vitairata tarthatatlan állításokat vagy érveket fejtene ki. Erről szó sincs. Legtöbb érvét elfogadva vitatkozom majd, fogok újabb szempontokat és összefüggéseket beemelni. A problémák továbbgondolását és a differenciáltabb nézetek kialakulását ugyanis nem annyira az egyetértések, hanem inkább a konstruktív vitában kifejtett eltérő szempontok és kritikai észrevételek segíthetik elő.

Amiben egyetértünk...

Bognár Bulcsu a funkcionalista rendszerelméleti gondolkodó, Niklas Luhmann szemléletmódjával tekint tárgyra, írása mégsem pusztán Luhmann nézeteinek újrafogalmazása. Nemcsak bemutatja vagy ismerteti, és nem is csupán megismétli Luhmann állításait, hanem *alkotó módon felhasználja és új területekre alkalmazza* azokat. Sőt, hogy kérdésre választ adhasson, más forrásból származó kutatási eredményekkel *ki is egészíti, tovább is gondolja* a luhmanni érvelést. E tanulmányában főképpen társadalomtörténeti értelmezésekkel (Hajnal István, Szűcs Jenő), valamint érték- és kultúraszociológiai vizsgálatokkal (főképpen Ronald Inglehart, Gerhard Schulze) hozza párbeszédbe a Luhmann által kifejtetteket. Szemléletmódja a szociológiai felvilágosítás luhmanni programját követi (Bognár 2009a, 2014a). E luhmanni kezdeményezés nyomában járva már egy sor területre alkalmazva tett komoly erőfeszítéseket a megszokott problématerképek átrajzolására. Az elmúlt tizenkét évben tanulmányok egész sorát tette közzé vallás, egyház, tömegmédiá, közélet, nyilvánosság és kommunikáció összefüggéseiről, nem is beszélve általános társadalomelméleti, a társadalmi integrációt középpontba állító elemzéseiről (Bognár 2009b, 2012a, 2013c). A zöldmozgalmak és az ökológiai kommunikáció lehetőségeit és korlátait vizsgáló vitaindító tanulmány tehát Luhmann-ihlette elemzések hosszú sorába illeszkedik.¹

Az ökológiai kommunikáció és a zöldmozgalmak stratégiájának elemzése egy sor nagyon fontos belátáshoz hozzásegít bennünket, sok mindent megmagyaráz. Rámutat, hogy a modern társadalomrendszer sajátos feladatköröket ellátó funkcionális részrendszerei – a politika, a tudomány, a tömegmédiá, a gazdaság, az oktatás, a jog és így tovább – kizárólag saját „nézőpontjuk” és „logikájuk” (szakszerűbben: megkülönböztetéseik és preferenciakódjaik) szerint tudnak viszonyulni a zöldmozgalmak által megfogalmazott problémákhoz. Rámutat,

¹ A teljesség igénye nélkül, Bognár Bulcsu behatóan vizsgálta az egyház, vallás, racionalitás és értelemadás viszonyait (Bognár 2008a, 2008b, 2013a, 2017), de a tömegmédiá, nyilvánosság, kommunikáció kapcsolatrendszerét is (Bognár 2010a, 2011a, 2013b, 2015b, 2015c, 2015d, 2018). Evolúció, kommunikáció és a kommunikációs médiumok elemzéséhez lásd: Bognár (2014b, 2014c, 2015a).

hogy a társadalom „egészét” megszólítani kívánó ökológiai kommunikáció nagy eséllyel visszhangtalan marad, és hogy e zöldmozgalmakra jellemző stratégia – melynek alaplogikája a következő: sokkolj, kelts félelmet, tudatosítsd a veszélyt, mutass kiutat, generálj tudati változást, hívj cselekvésre, követelj intézményes változást, politikai, gazdasági és társadalmi átalakulást – különösen akkor nem éri el a célját, ha morális kommunikációt folytat. Vagyis, ha az ökológiai problémák által érintetteket morális alapon jókra és rosszakra osztja, ha tettesekre és áldozatokra, bűnösökre és ártatlanokra, felelősökre és etikus cselekvőkre, korrupcióra és romlatlan állampolgárookra bontja a megszólítottakat.

Egyetértek a vitairattal és szerzőjével, hogy a moralizálás általában véve is hátráltatja a megismerést, a megértést és a megnyugtató magyarázatok megfogalmazását. Egyetértek avval is, hogy a közbeszédben a „tisztá civileket” a „mocskos politikával” szembeállító kommunikációs stratégia sem jobb megértéshez, sem érdemi eredményekre nem vezet. Abban sincs köztünk vita, hogy az alapvetően morális megfontolásokra felépített társadalomelméletek szükségképpen értékelő elméletekké válnak, ez pedig hatással van komplexitásukra, problémaérzékenységükre és magyarázóerejükre is. A vitairat társadalomelméleti szemléletmódját illetően abban is egyetértünk, hogy a komplex és kontingens modern világtársadalom megértéséhez olyan komplex társadalomelemzési eszközkészletre (differenciált és több irányba is kapcsolódóképes fogalmi apparátusra) van szükség, amely kezelni tudja e modern világ kiszámíthatatlan, esetleges, megjósolhatatlan és másként is lehetséges voltát, vagyis kontingenciáját. És még abban is, hogy a világ komplexitásának és kontingenciájának fogalmi kezelésében nagy szolgálatot tehet egy olyan, kellően „teherbíró” kognitív apparátus, amilyet a különféle rendszerelméletek kínálnak.

...és amiben nem

Folytatom inkább azzal, amivel nem értek egyet. És e ponttól kezdve már nem is csak Bognár Bulcsu vitaindítójával vitatkozom, hanem mindenekelőtt Niklas Luhmann „programozását”, fogalommeghatározásait, azaz elméletépítéstechnikai döntéseit vizsgálom – és bírálok annak következményei miatt. A luhmanni elmélet előnye, hogy képes éles fényt vetni olyan összefüggésekre, amelyek a társadalomkutatás más hagyományaiban jellemzően „vakfoltra” esnek. A vakfolt is jellegzetes luhmanni kifejezés: a világ bármely szeletének kihasításához és leírásához megfigyelésekre van szükség, e megfigyelések megkülönböztetéseken alapulnak, amely megkülönböztetések lehetővé teszik az éppen megkülönböztetett világszelet megfigyelését, egyúttal azonban „vakfoltokat” is létrehozhatnak. Luhmanni lakonikussággal: nem látják, amit nem látnak. Luhmann elméletének teljesítőképessége abban áll, hogy képes korábban rendre megfigyeletlenül és leíratlanul maradó világszeleteket megkülönböztetni. E teljesítőképessége a Talcott Parsons-i funkcionális és az Edmund Husserl-i fenomenológia, továbbá az evolúció-, a kommunikáció- és a rendszerelmélet alkotó összekapcsolásából ered. Ezeket építi egybe a másodrendű kibernetikából, a differenciaelméletből, a sejtbiológiából és az agykutatásból, valamint a konstruktivista ismeretelméletből származó további belátásokkal és tézisekkel. Luhmann komplex és sokrétű elméleti szintézist alkotott, ám saját árnyékát ő sem ugorhatta át. A saját fogalmi megkülönböztetéseiből fakadó „vakfoltok”

megismeréseméleti problémáit ő sem tudta teljességgel megoldani. E problémák ugyanis megoldhatatlanok. A legtöbb, amit tenni lehet e helyzetben, hogy tudatosítjuk saját vakfoltjainkat és igyekszünk valahogyan mégiscsak látni, amit nem látunk.

A vakfoltok létrehozása tehát szükségszerű és elkerülhetetlen. Nemcsak Luhmann elméletére, hanem minden, a megismerést célzó, rögzített jelentéseket használó fogalomhasználatra, azaz elméletre egyformán érvényes (Alexander 1996 [1987]: 9–27). Nem látják, amit nem látnak, és nem látják, hogy nem látják. Miről szólhat akkor a társadalomtudományi párbeszéd vagy vita, ha ilyen egyáltalán létrejön? Sokszor – jobb esetben – egymás kölcsönös felvilágosítását célozza. Mászor – rosszabb esetben – egymás vakfoltjainak kölcsönös leleplezésére korlátozódik. A felek kölcsönösen elmondják egymásnak, hogy „nem látod, és hogy nem látod, hogy nem látod – én viszont látom azt, amit te nem látsz”. Mit tehet e problémával egy önreflexív társadalomkutatói hagyomány képviselője? Erőfeszítéseket tehet saját vakfoltjainak feltárására, hogy azt is lássa, amit nem lát, vagyis olyan fogalmak beépítésére, amelyekkel fényt tud vetni az addig vakfoltban maradó világszeletekre. Kísérletet tehet komplexebb elméleti szintézisek létrehozására, „mindent” látó elméleti konstrukciók kidolgozására. A társadalomelméletek klasszikus építőmesterei mellett külön is említésre érdemesek Sik Domonkos ezirányú, nagyra becsülendő erőfeszítései (Sik 2012, 2014, 2015, 2018a, 2018b).

Rendkívül hasznos, ahogyan Niklas Luhmann és Bognár Bulcsu megvilágítják, amit az ökológiai kommunikációt folytató zöldmozgalmak jellemzően nem látnak. Mivel azonban csak a problémák *kommunikációjáról* fogalmaznak meg állításokat, e problémák *kitermelődésének* problémáját viszont már árnyékban hagyják, fontos összefüggéseket el is veszítenek. Kifejezetten meggyőző Niklas Luhmann és Bognár Bulcsu magyarázata arról, hogy az ökológiai problémák *kommunikációja* miért viszonylag sikertelen (Luhmann 1996 [1985], 2010 [1986]; Bognár 2020). Az azonban hiányt ébreszt, hogy úgy elemzik a problémák *kommunikációjának* sajátosságait, hogy a problémák *létrejöttének*, *kitermelődésének* és *újratermelődésének* okairól már sokkal kevesebb szót ejtenek. Pedig, ha tekintetbe vesszük a zöldmozgalmakat és ökológiai kommunikációjukat életre hívó oksági mechanizmusokat is, akkor egyszeriben jobban megértjük a zöldmozgalmak vergődését, alarmista, moralizáló és voluntarista kommunikációját, bizonyos értelemben egy helyben topogását is. Ettől önmagában még nem lesz kommunikációjuk sikeresebb, de már jobban fogjuk érteni, miként kerültek e nem igazán jól kommunikáló, érdemi hatást, áttörést elérni nem tudó helyzetbe.

Mondhatjuk e ponton, hogy Niklas Luhmann és Bognár Bulcsu nem is vállalkoztak arra, hogy a problémák kialakulásának és újratermelődésének mikéntjét megmagyarázzák, és így nem is fair választ várni egy olyan kérdéskörre, aminek megfogalmazására nem is vállalkoztak. Ez valóban így van. Az alábbiakat társadalomkutatói hagyományok konstruktív párbeszéde, a kölcsönös belátáson alapuló jobb megértés és komplexebb magyarázat érdekében hozzászólásként írom, nem pedig leleplező szándékkal. Szeretném gondolkodásunkat továbblendíteni, ennek útját pedig abban látom, hogy az ökológiai problémák kommunikációján túl azok létrejöttéről is szót ejtek. Az ökológiai problémákat előidéző hatásmechanizmusok számbavételéhez szintén komplex társadalomértelmezésre van szükség. Ez utóbbinak valóban sokkal kevesebb mondandója van az ökológiai kommunikáció szerkezetéről és paradoxonjairól – cserébe képes igen differenciáltan értelmezni azt, aminek feltárására a kommunikációra összpontosító luhmanni szemléletmód kevésbé alkalmas.

Mi okozza az ökológiai problémákat?

Az ökológiai problémák nagy részét emberi tevékenységek okozzák. Az emberiség állítja őket elő, noha nem „az ember” (általában) és nem is az „emberi természet”, hanem *az a mód, ahogyan az emberiség megszervezte társadalmi élete újratermelését*. A gondokat az a különböző feladatkörök (funkciók) ellátására felépült rendszer okozza, amely az emberi élet reprodukciójára kialakult és az elmúlt négy-ötszáz évben világszintűvé bővült. Az élelmi-szer-termelés, az energiaellátás, a nyersanyagok bányászata és feldolgozása, a javak és szolgáltatások előállítás, forgalmazása és fogyasztása, e funkciók (és még számosak) ellátása *együttesen* okozza e problémákat – azzal, *ahogyan e rendszer ellátja e funkciókat*. Nem „az ember”, „az emberiség” vagy „az emberi természet” az igazi ok, ahogyan azt az *antropocén* értelmezés állítja, hanem az a mód, ahogyan az emberiség a máig ható történelmi folyamatban megszervezte és megszervezi társadalmi, gazdasági és politikai élete újratermelését (Malm és Hornborg 2019 [2014]). „A probléma nem az antropocén, hanem a *kapitalocén*” (Moore 2019 [2014]: 20 – kiemelés az eredetiben).

Már ennyiből is látható, hogy ez az értelmezés a „rendszer” fogalmának más jelentést tulajdonít, mint Luhmann. Maradjunk is egyelőre még ez utóbbinál. Luhmann elméletében a szociális rendszerek kommunikációból és csakis kommunikációból állnak. Felfogásában a szociális rendszereket, mind annak különböző rendszerszinteken azonosított típusait – az egyszerű interakciós rendszereket, a szervezeteket, illetve a (világ)társadalmat –, mind pedig az egyes sajátos feladatköröket ellátó „funkciórendszereket” (a politikát, a gazdaságot, a tudományt, a tömegmédiát, a jogot és így tovább) kizárólag kommunikáció alkotja. Luhmann elméletében a szociológia feladata a szociális rendszerek és a szocialitás szerveződési szintjéhez kapcsolódik, vagyis abban kompetens, hogy a világ szociális szerveződését vizsgálja. Azt, ami kommunikálható, amit kommunikálnak, és ami kommunikációként megérthető. Ami e szerveződési szinten kívül esik, mert az „alatt” helyezkedik el – az élet biológiai szerveződési szintjén, a tudat pszichikai rendszereinek szerveződési szintjén –, az e felfogás szerint nem alkotóeleme a szociális rendszereknek. Azaz: belőlük pusztán annyi társadalmi, amennyi ezekből kommunikálható, kommunikált és kommunikációként megérthető.

Ebből az következik, hogy a luhmanni elmélet – a maga komplexitásával – csak annyiban tudja értelmezni az emberiség által okozott ökológiai problémákat, amennyiben azok kommunikálva vannak, miközben e problémákat is problémák *kommunikációjaként* kezeli, amiket aztán e rendszerek valahogyan megfigyelnek, és amikre valahogyan reagálnak. Társadalomelméletként nem tud (bár tegyük hozzá: nem is akar) magyarázatot adni azokra a folyamatokra, amelyek környezeti problémákként mozgósítják az állampolgárokat, zöldmozgalmakat hívnak életre, és az ökológiai kommunikáció megsokszorozódásához vezetnek. Ha a társadalmiságot (Luhmann-nál: szocialitást) kizárólag kommunikáció alkotja, akkor miért nem válik fontossá Luhmann számára az a kérdés is, hogy mi generálja e kommunikációt? Luhmann válasza e kérdésre valószínűleg az lenne, hogy azért, mert ez kívül esik a *társadalomelmélet* kompetenciáján. E kérdésben nem a szociológia az illetékes.

Közelebb visz e nézet megértéséhez, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a luhmanni elmélet számára az ember és természetátalakító tevékenysége nagyrészt kívül esik a társadalomelmélet és a szociológia illetékességi körén. Az ember – Luhmann-nál – legalább három rendszer interpenetrációja vagy strukturális kapcsolódása. Teste élő szervezetként az élet szerveződési szintjén helyezkedik el; tudata pszichikai rendszerként egy másik szerveződési

szinten található; személye, amelyet korábbi kommunikációk alkotnak, a szocialitás rendszerszintjéhez kötődik. E perspektívából nem értelmezhető Luhmann-nál, hogy mi mindent tesz az emberiség annak érdekében, hogy olcsó élelemhez, olcsó energiához, olcsó nyersanyagokhoz, olcsó javakhoz és szolgáltatásokhoz jusson, milyen módon termeli meg saját életfeltételeit, alakítja át környezetét, állítja elő és használja fel természeti erőforrásait. Az ökológiai problémák forrása azonban éppen ez a természetátalakító tevékenység. Az emberi együttélés, a megszervezettség *mikéntje* generalja a problémákat, az a *működésmód*, amely egyébként olcsó(vá) vagy egyenesen ingyenes(sé tett) élelmiszerhez, energiához, nyersanyagokhoz, munkához, javakhoz és szolgáltatásokhoz juttatja az emberiséget.

Ebből az következik, hogy az ökológiai problémák nem szűkíthetők le a környezetszennyezésre és a környezetvédelemre. Nem pusztán arról van szó, hogy az emberiség nem „védi” kellően a természetet, vagy hogy „beszennyezi” a környezetét – ez a problémáknak csak egy kisebbik része. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a természettel folytatott anyagcsere során az emberiség *szisztematikusan átalakítja* természeti környezetét, piacon forgalmazható áruvá alakítja javait, ingyen megszerezve vagy olcsón megvásárolva, majd drágábban eladva csereértéket sajtol ki belőle, e logikát pedig egyre hatékonyabb technológiák felhasználásával működteti, amivel összességében, nem szándékolt következményként *rontja vagy meg is semmisíti az ökoszisztémák önmaguk megújítására és újatermelésére való képességét*. Erről Luhmann a maga fogalmi apparátusával nem tud és nem is akar beszélni. A zöldmozgalmak viszont éppen ezt mondják (vagy éppen ordítják) radikalitásuktól, egyes aktivistáik pedig vérmérsékletüktől függően különböző formákban, bár összességében valóban nem valami sikeresen (vö. Gagyí 2018; Mikecz 2018).

Társadalomelméleti „válaszút”

A luhmanni elmélet e problémát illető beszédképtelenségének oka, hogy olyannyira elkötelezte magát a kommunikáció alkotta társadalmiság felfogása mellett, hogy közben teljességgel figyelmen kívül hagyta azt a tényt, hogy *az emberi társadalmakban nem csupán kommunikáció folyik, hanem az életfeltételek újatermelése is*. Luhmann nem tudott beszélni a munkáról, a természettel folytatott anyagcseréről, a társadalmi élet emberi erőfeszítések és munkatevékenység általi újatermeléséről, mert fogalmi apparátusának felépítésekor nem vetett számot azzal, hogy a társadalom nemcsak kommunikációból, hanem munkából is áll. Jobban láthatóvá válik mindez, ha Luhmann kortársa és riválisa, Jürgen Habermas érvelése felől világítom meg e hiányt. Előrebocsátom: e kitérő célja nem az, hogy – mint szokásos – Luhmann-nal szemben Habermasnak „adjak igazat”, hanem az, hogy rámutassak a (német) társadalomelmélet egyik olyan „útelágazására”, amelyhez „megérkezve” Hegelt követően más irányba folytatta gondolati útját Marx, Habermas és Luhmann is.

„Munka és interakció” című tanulmányában Jürgen Habermas e két kategória helyét vizsgálta Hegel jénai előadásában – e remek tanulmány Weiss János és Berger Viktor interakciójának és munkájának köszönhetően magyarul éppen a *Replikában* olvasható (Habermas 2009 [1968]). Habermas ebben kifejti, hogy Marx *A német ideológiától* kezdve az emberi interakciót a munka fogalmára redukálta, vagyis elvitatta a nyelvi közvetített emberi kölcsönhatás, vagyis az interakció önálló társadalomalakító képességét (Habermas 2009 [1968]: 34). Való igaz, Marxnál az érintkezési viszonyok (az interakció) valóban a termelési viszonyoknak,

illetve a termelési módnak (a munkának) alávetett kategóriává válik (Marx és Engels 1977 [1845–1846]). Habermas e Marx-kritikája mindenekelőtt arra szolgált, hogy kifejthesse: álláspontja szerint munka és interakció két, egymásra vissza nem vezethető, dialektikus kategória. Olyan fogalompár, amely némileg megváltozott formában, rendszer és életvilág megkülönböztetéseként alkalmas lehet arra, hogy saját duális társadalomelméletét e kettős pillérré építse fel (Habermas 2000 [1981]). Ezt ismerjük *A kommunikatív cselekvés elméleteként* (Habermas 2011 [1981]). Ez az, amit Axel Honneth, Hans Joas és Némedi Dénes egyaránt funkcionalizmus és fenomenológia, rendszer és életvilág, munka és interakció „boldogtalan” és „szerencsétlen” házasságának tekintett, miközben munka és interakció összeegyeztetésének más úton történő megoldását kereste (Honneth 1997; Némedi 1998, 2006, 2011: 229–230, 274–276).

Amikor Luhmann e képzeletbeli „útelágazáshoz” ért – nagyjából szintén a hatvanas évek végén –, nyilvánvaló módon szakítani kívánt mind a hegeli, mind pedig a marxi hagyománnyal. Elméletét nem rendszer és életvilág megkülönböztetésére építette fel, mint később Habermas, hanem rendszer és környezet különbségére. Kiinduló gondolata az volt, hogy a rendszer elkülönül a világtól, „kiddifferenciálódik” belőle (*Ausdifferenzierung*). Ami e rendszer számára a világból visszamarad, nem más, mint a rendszert körülölelő világ, vagyis a környezet (*Umwelt*), amelyen belül más rendszerek is elkülönülhetnek. Rendszer alatt sem azt értette, amit Habermas – munkát és termelést, gazdaságot és politikát, vagyis a hatalom és a pénz médiuma által közvetített, eldologiasodott viszonyokat és intézményrendszereket –, hanem kommunikációból és csakis kommunikációból felépülő szociális rendszereket (Luhmann 2009 [1984]).

Luhmann tehát úgy „jött ki” ebből az útkereszteződésből, hogy későbbi útja során elkerülte az emberi termelőtevékenység, a munkaidő és munkaerő befektetése révén kifejtett értéktermelés, a tőkeképzés és a tőkefelhalmozás teljes problémakörét (ami Marx számára mindvégig kulcsfontosságú volt, és a fiatal Habermas számára is meghatározó jelentőséggel bírt). Nem tudható biztosan, hogy Luhmann részéről ez az „elkerülő manőver” szándékos és tudatos volt-e vagy sem, a lényegen ez nem is változtat. Ami biztos: döntésével – Talcott Parsonshoz és George Herbert Meadhez hasonlóan – Luhmann is elkerülte, hogy a továbbiakban a munkáról és a termelésről kelljen gondolkodnia (Némedi 1986: 205). Így viszont társadalomelméletének fókusza szükségképpen leszűkült arra, ami kommunikálható, amit kommunikáltak, és ami kommunikációként megérthető. Ezzel pedig az ökológiai problémákat is az ökológiai *kommunikációra*, a szociális rendszereken belül a környezetről (az adott rendszert övező világról) szóló információra, közlésre és megértésre szűkítette.

Luhmann gondolatmenete egy példán keresztül: a csernobili atomreaktor 1986-os felrobbanása annyiban társadalmi ügy, amennyiben megértett információt közölnek róla, és amennyiben e kommunikáció a különböző szociális rendszerekben rezonanciát, azaz visszhangot kelt (Luhmann 1996 [1985], 2010 [1986]). A sugárszennyezés és a sugárbetegség *ténye* annak minden következményével együtt a szociális rendszerek környezetébe utalt kérdéskör. Mármost az atomenergiával szemben kritikus mozgalmak ezt nyilvánvalóan nem így gondolták. Ők úgy gondolták és gondolják ma is, hogy a természeti környezetből emberi munkával *kibányászott*, majd emberi munkával *átalakított* (dúsított) radioaktív energiahordozók emberi *felhasználása*, vagyis az atomenergia *megtermelése*, az olcsó energia *előállítás*a, és ennek teljes technológiai kérdésköre (kockázataival és veszélyeivel, tervezésével, működtetésével és ellenőrzésével, az olykor több tíz- vagy százezer

éves felezési idővel rendelkező kiegészítő fűtőelemek „biztonságos” elhelyezésének nem csekély problémájával együtt) *egészében társadalmi ügy* (Domschitz 2019). És mint ilyen, *politikai ügy*, hiszen mindenkit (a politikai közösség valamennyi tagját) érintő döntések meghozataláról van szó. Sőt *tudományos ügy* is, hiszen merőben új kihívás elé állítja a tudástermelés és elosztás intézményrendszerét. És természetesen *gazdasági ügy* is – ezt nem is részletezem (Beck 2003 [1986]: 7–128, 289–426). Nemcsak *környezetvédelemről* vagy *környezetszennyezésről* van tehát szó, hanem társadalmilag megszervezett, technológiailag optimalizált, emberi termelőmunkával kibányászott-átalakított-felhasznált-megtervezett-működtetett-ellenőrzött folyamatok egész soráról. E komplex folyamatokat a luhmanni elmélet nem tudja megkülönböztetni, megfigyelni és leírni, mert nem tudja kezelni sem a dolgok (eszközök), sem pedig az emberek viszonyait és (ön)átalakításuk folyamatait (vö. Némedi 2009).

Luhmann felfogása szerint a világ komplex és kontingens, azaz egyfelől rendkívül összetett, másfelől esetleges és megjósolhatatlan: épp-így-léte nem szükségszerű, hanem másként is lehetséges. A kontingencia e felfogásából következhetne Luhmann-nál a társadalmi világ épp-így-létének *kritikája* is. Következhetne az is, hogy a kommunikációt összefüggésbe hozza a kommunikációt kiváltó, de *nem kommunikatív természetű problémákkal*. És következhetne az is, hogy e problémák nem kommunikatív természetű gyökereit is szociológiai vizsgálat alá vonja, hogy a másképpen is lehetséges összefüggéseibe helyezze el az épp-így-létet, ezáltal pedig *funkcionális ekvivalensekre, alternatívákra* mutasson rá. Pályája kezdetén Luhmann egy ilyen megismerési programot ígért (Luhmann 1991 [1970]: 9–91), később azonban mintha nem ebbe az irányba gondolkodott volna. Mintha a „kritikai elmélet” képviselőivel (mindenekelőtt Habermasszal) folytatott kifejtett és kifejtetlenül maradó vitái, a folytonos összehasonlítások nyomán elfordult volna e programtól.

Ahogy 1986-ban megjelent *Ökológiai kommunikáció* című kis könyvében is olvasható, meglehetősen nagy távolságtartással nyilatkozott az „új társadalmi mozgalmakról” (Luhmann 2010 [1986]: 140–145). Sőt már-már cinikus éllel, *Alternatívok alternatívák nélkül* címmel közölt rövid cikket 1986. július 2-án a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*ban, melyben a csernobili atomkatasztrófa után két hónappal megismételte az „új társadalmi mozgalmakról” korábban kifejtett nézeteit. Ebből idézek:

A funkcionális tagolódásnak nincs alternatívája – legyen az bár visszavágyódás a szegmentáris tagolódásba (lakóközösségekbe?) vagy a társadalom politikai-bürokratikus hierarchizálásába. Az alternatívoknak tehát nincsenek alternatíváik. Kisebb vagy nagyobb dolgokban (mondjuk az energiaellátás kérdéseiben) kitalálhatnak ugyan alternatívákat és választásra kínálhatják őket; ebben azonban semmi különös nincs, ezt a „rendszer” amúgy is megteszi (Luhmann 1996 [1986]: 76 – saját fordítás, É. M. Á.).

Írhatná azt is, hogy a funkcionálisan tagoló modern (világ)társadalom rendszere éppen e mozgalmakat használja arra, hogy irritációként (szintén jellegzetes luhmanni kategória) strukturái megváltoztatására ösztönözze saját magát. Erről azonban itt szó sincs. A rendszer megoldja, amit meg kell oldania mozgalmak nélkül is. A mozgalmak aktivistái foglalkozzának inkább azzal – így Luhmann –, hogy milyen paradox a társadalombírálatuk, hiszen kritikájuk maga is részévé válik a szociális rendszereknek, vagyis bírálatuk saját kommunikációjukra is vonatkozik (Luhmann 1996 [1986]). Mielőtt azonban ezzel folytatnám, vizsgáljuk meg, mi a rendszerfogalom használatának másik módja.

A rendszer másik értelme

Mit jelent a „rendszer” a kapitalocén értelmezésében (Szigeti 2019)? Legalapvetőbben az emberi élet megszervezésének azt a módját, amely logikáját tekintve az „olcsón vásárolni, drágán eladni” elvét követi, vagyis amelyik a bevételeket maximalizálni, a költségeket pedig minimalizálni igyekszik, hogy a kettő különbözetéből *magánhasznot* állítson elő. A költségek alacsonyan tartásának legalapvetőbb módja az emberi munkaerő és a természet *leértékelése*, vagyis az „olcsó természet” előállítás és újratermelése (Moore 2015). Ez teszi lehetővé, hogy olcsón vagy egyenesen ingyenesen lehessen olyan erőforrásokat bevonni a rendszerbe, mint az emberi munkaerő, az élelmiszer, az energia és a nyersanyagok összessége (Moore 2019 [2014]). Az olcsó élelem előállításának igénye az iparosított mezőgazdaságot a lehető legköltséghatékonyabb eljárások felé tereli és az élelmiszer-termelés állandó forradalmasítására ösztönzi (Sidó 2020a). A természeti környezet átalakítása, az erdőségek elpusztítása, a földek feltörése, a növénytermesztésben a nagy táblás monokultúrák kialakítása, a gépesítés és a teljes vegyészeti technológia bevetése (műtrágyák, növényvédő szerek, magasabb terméshozamot ígérő nemesített vetőmagok, gyom-, gomba- és rovarirtó szerek, kártevőirtás stb.) jellemzi e folyamatot (Fordulat 2019d). Mindez újabb és újabb ellenállási hullámokat, parasztmozgalmakat, az élelmiszer-önrendelkezésért kiálló mezőgazdasági kis(áru)termelők szerveződéseit hívja életre (McMichael 2019 [2008]).

Ezt a problémakört – Niklas Luhmann-nal szemben – Bognár Bulcsu nagyon is jól ismeri. A két világháború közti népi szociográfia és harmadik út, a parasztpolgárosodás és társadalomfejlődés, a nemzeti radikalizmus és parasztpolitika olyan rendkívül alapos kutatója, mint Bognár Bulcsu, pontosan tudja, milyen válságot okoz a földből élők életkörülményeinek ellehetetlenülése és átalakulása (Bognár 2010b, 2011b, 2012b). Tőle is tudható, milyen aktuálisak ma is a huszadik század középső harmadának olyan szerzői, mint Erdei Ferenc, Szabó Dezső, Németh László, Kovács Imre, Féja Géza, Veres Péter, Illyés Gyula, Szabó Zoltán. Ez a hagyomány a közelmúltban is figyelemre méltó elemzéseket ösztönzött (Lányi 2010a; Kovács 2012, 2016; Kovács 2016). Mindazonáltal nemcsak Magyarországon, és nem is csak Kelet-Közép-Európában égetőek e problémák. A földből élők létviszonyainak radikális átalakítása a perifériákon, a globális Délen jelenleg is zajlik (mindenekelőtt Közép- és Dél-Amerikában, az egyenlítőtől délre fekvő Afrikában és Dél-Ázsiában). A földéhség ma is aktuális, a mezőgazdasági (kis)árutermelés feltételeinek gyökeres felforgatása napjainkban is történik, a tőkefelhalmozás globálissá bővült rendszereként felfogott kapitalizmus az olcsó erőforrások érdekében folyamatosan kijebbn tolja társadalom és természet határát (Moore 2019 [2014]).

A profitszerzés és kivonás, a tőkeképzés és felhalmozás rendszerlogikája fokról fokra terjeszti ki befolyását, azaz teszi olcsóvá vagy egyenesen ingyenessé a természeti erőforrásokat, és vonja be azokat az árutermelés és az árucseré világszintű körforgásába. Ez pedig komoly ellenállást vált ki ma is – elég, ha csak a *Via Campesina* nevű nemzetközileg szerveződő parasztmozgalomra gondolunk (McMichael 2019 [2008]). Ez az 1993-ban alapított, nyolcvanegy ország közel kétszáz szervezetét tömörítő szervezet – melynek neve magyarul: „A parasztek útja” – az élelmiszer-önrendelkezés biztosításáért, az agroökológiai módszerek elterjesztéséért és a paraszti jogok megerősítéséért küzd világszerte, miközben különös figyelmet fordít a periférián élők és a női gazdálkodók érdekeire (Sidó 2020b). Luhmann társadalomelméleti térképén e problémakör azonban jószerivel meg sem tud jelenni (Schroer 2004).

Egy aktuálisabb példát említve: e sorokat 2020 tavaszán, a koronavírus-járvány okozta kijárási korlátozás idején írom. A jelenlegi pandémia és a nyomában járó társadalmi és gazdasági világválság sem független a világrendszerszinten végbemenő tőkefelhalmozás e folyamatótól:

Az ipari mezőgazdaság terjedésének két hatása is van. Egyrészt egyre szűkebb területre zsúfolja össze a vadállatokat, így azok nagyobb eséllyel fertőzik meg egymást, és sűrűsödnek az ember-vadállat találkozások, mivel vagy az emberek hatolnak be új területekre, vagy pedig az állatok közelednek a településekhez, hogy élelemhez jussanak. Másrészt pedig az ipari mezőgazdaság monokultúrái és egységesített génállományú állatai ideális terepet adnak a vírusok terjedésére (Fordulat 2020).

Itt fizetjük meg tehát az árat, ha Luhmann-nal analitikus különbséget teszünk a kommunikáció és a nem kommunikatív természetű társadalmi folyamatok között: mindezt nem fogjuk látni. Világos, hogy Luhmann e megkülönböztetést *analitikusan*, a megismerés céljából tette meg. Mégis, e döntésnek és határhúzásnak messze vezető következményei vannak. Nem látható és nem is elbeszélhető általa például az sem, hogy

az ipari mezőgazdaság növelte meg radikálisan az állatról emberre átkerülő vírusok terjedésének lehetőségét. A koronavírus előtt már az Ebola és számos szűnyogok által terjesztett járvány is olyan területeken tört ki, ahol nem sokkal korábban komoly erdőirtás történt. Az ipari mezőgazdaság pedig nem egy önmagáért való dolog, hanem szervesen beágyazott a globális kapitalista termelés profitmaximalizáló, költségeket minimalizáló logikájába: olcsó élelmiszert állít elő, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy a munkaerő ára is alacsony legyen, és így minél több profitot lehessen belőle kisajtolni. Ennek járványügyi következményeit már a koronavírus előtt is tapasztalhattuk, elég csak a Magyarországon is pusztító madárinfluenzára és sertéspestisre gondolni (Fordulat 2020).

A rendszer kifejezést – álláspontom szerint – tehát legalább két különböző értelemben érdemes használni. Egyrészt az autopoietikus műveletei által önmagát környezetétől elhatároló (szociális) rendszerek értelmében, ahogyan Luhmann javasolta, másrészt a tőkefelhalmozás történetileg kialakult, globálissá bővült rendszere értelmében, ahogyan a globális, történeti és kritikai (öko)politikai gazdaságtan javasolja (Arrighi 2010 [1994]; Moore 2015; Fordulat 2019a). Az előbbi a funkcionálisan tagolt modern világtársadalom rendszere, amely kommunikációból szerveződő folyamatainak és szerkezeteinek elmélyült vizsgálatára alkalmas. Az utóbbi pedig a munka – tőkés áruterelés és árucsere logikáját tükröző – megosztásának modern világrendszere, amely elsősorban a nem kommunikatív természetű folyamatok és szerkezetek feltárására képes. A maga területén mindkettő kezelni tudja a modern világ komplexitását és kontingenciáját, és mindkettő nagyban épít a rendszerelméletre.

Ha a kapitalizmust – a fentiekhez hasonlóan – globális tőkerendszerként fogjuk fel, akkor nem okoz ismeretelméleti problémát az sem, hogy a tőkés termelési módon kívül *más termelési módokat*, például az államszocializmusokat is a tőkés világrendszer átfogó struktúráin *belüli*, abba beágyazott (integrált) alkotóelemekként fogjuk fel. Az államszocialista „rendszer” ugyanis sohasem volt önálló „világrendszer”, amely kívül tudott volna a kerülni a tőke globális rendszerén. Törekedett rá, de sohasem sikerült önállóvá válnia (Frank 1977). Ellenkezőleg, a tőkés világrendszerben perifériás, illetve félperifériás helyzetben lévő országok mindvégig beágyazottak maradtak a tőke rendszerébe. Annak ellenére is, hogy a (fél) perifériás országok egy csoportja (ha tetszik, „tábora” vagy „blokkja”) államszocialistává

alakult 1917, majd főként 1945 után, majd kevés kivételtől eltekintve (amilyen ma Kuba, Vietnam, Laosz, Észak-Korea és talán Kína) 1989–1997 között e kísérlettel fel is hagyott. Hogy jön ez ide? Miért írom mindezt? Mindenekelőtt azért, hogy e rendszerfogalom segítségével megmutassam, miként tudjuk jobban értelmezni saját, kommunizmusként vagy szocializmusként félreértett *államszocialista* fél múltunkat, illetve az azt követő „rendszer váltást” (Fordulat 2014, 2019b).

E tőkés világrendszerbe ágyazott (fél)perifériás államszocializmusok valóban nem teljesítették a szocializmussal vagy kommunizmussal szemben támasztott elvárásokat, vagyis nem váltak azzá, amit ígértek és amit önmagukról ideologikusan állítottak: a *közösségi vagy társadalmi tulajdonban* lévő termelőeszközök alapján a társult termelők közös, öngazgató, népi demokráciájává. Ehelyett e (fél)perifériás országok a Szovjetunió által vezetett államszocialista birodalom csatlós államaivá váltak, társadalmuk pedig felülről szervezett pártállami bürokráciáknak alávetett társadalmak lettek. Némely szempontból jobbak, némely szempontból rosszabbak, sok szempontból viszont kifejezetten hasonlóak, mint a (fél)perifériás országok magántőke-tulajdonosoknak alávetett társadalmi (Böröcz 2017, 2018 [2009]: 150–203). A szocializmusként vagy egyenesen kommunizmusként félreértett *államszocializmus* „rendszeralternatívája” tehát mindvégig a „rendszeren” (a tőkés világrendszeren) *belül* maradt, és így közvetetten ugyan, de alávetett maradt a tőkefelhalmozás logikájának (Frank 1977). Csak közvetetten, mert az államszocialista országok is fel kívántak zárkózni a tőkés világ gazdaság centrumához, s ennek érdekében részt vettek a globális tőkefelhalmozás hasznainak elnyeréséért folytatott világszintű versengésben (Gagy 2020). Ez az oka annak, hogy a létezett szocializmusokat vagy államszocializmusokat néhányan államkapitalizmusokként értelmezik (Dale 2011; Tamás 2011; Fábry 2011, 2017, 2019). E gyári hibás államszocializmusok sok szempontból valóban kapitalista formajegyeket mutattak és – ahol még vannak – mutatnak ma is.

Még fontosabb kérdés azonban e szempontból, hogy milyen módon integrálódnak az egyes (fél)perifériás térségek a tőkés világrendszer struktúráiba. Kelet-Közép-Európára összpontosítva: miképpen illeszkednek *vissza* az itt található (fél)perifériás államszocialista országok a kapitalista világrendszerbe, s hogy mi következik e történelmi folyamatból társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális viszonyaikra nézve (Fordulat 2014, 2019b). E kérdésekből és az ezekre adható válaszokból egyszerre következik a tőkerendszer vizsgálatának relevanciája és a tőkerendszer dinamikáit vizsgáló elemzési irányzat teljesítőképessége, magyarázóereje is. Következik belőle, hogy az is bírálhatja a globális tőkerendszereként felfogott kapitalizmust, aki az államszocializmusról szerzett kedvezőtlen történelmi tapasztalatai miatt történetesen antikommunista álláspontra helyezkedett. Mint ahogyan az sem lenne szükségszerű, hogy e felfogásból a kapitalizmus idealizálása, megszépítő félreértelmezése következzen. Lásd például Lányi Andrásnál a „piacgazdaság”, a „civil társadalom”, a „polgári társadalom” és a „demokratikus jogállam” meghökkentő eszményítését olyan diagnózisok mellett, amelyekből a tőkerendszer radikális kritikája következne (Lányi 2019a, 2019b, 2019c, 2019d; Tallár 2019; Fordulat 2019c).

A Vörösmarty Mihály vessorát könyvcímként kölcsönző Lányi András szerint „Az ember fáj a földnek” (Lányi 2010b). Tulajdonképpen ez az antropocén álláspont. A globális tőkerendszereként felfogott kapitalizmus bírálói szerint az emberiség valójában inkább egy közvetítő elem. Nem az ember fáj a földnek, hanem a kapitalizmus – a tőke globális rendszerre (Fordulat 2019a, 2019d). Az a mód, ahogyan az emberiség megszervezte élete újratermelését (Fordulat 2018). Nem az ember vagy az emberiség „természete” vezet az élővilágot és

az emberi életet lehetővé tevő ökoszisztémák felszámolásához. Nincs ilyen szükségszerűség. Az a mód ugyanis, ahogyan megszervezzük életünk újraszervezését, *megváltoztatható*. A kapitalizmus történetileg jött létre, válságokon keresztül bontakozik ki, és jelenleg úgy tűnik, hogy vagy az emberiség vet véget neki, vagy ő vet véget az emberiségnek. Közös érdekünk, hogy az első forgatókönyv érvényesüljön.

A kritika kritikája

– Luhmann és az „új társadalmi mozgalmak” kölcsönös ellenszenvének okai

Luhmann álláspontja e ponton válik különösen meghökkentővé: álláspontja szerint a modern világtársadalom-rendszer funkcionális tagolódásának nincsen funkcionális ekvivalense, az alternatívoknak nincsen alternatívájuk (Luhmann 1996 [1986]). Azt azonban Luhmann sem állítja, hogy a funkcionális tagolódás *csakis így* szerveződhet, mint ahogyan Luhmann szerint sem szükségszerű, hogy minden úgy maradjon, ahogyan van. Miért került akkor mégis szembe az „új társadalmi mozgalmakkal” és a „zöldmozgalommal”? Mi indokolja állandó pengeváltását a „kritikai elméletekkel” és a „kritikai szociológiával”?

Luhmann társadalomelméleti erőfeszítései a nyolcvanas-kilencvenes években tettek szert a legnagyobb elismertségre. Társadalomelmélete igazán alighanem e két évtized (Nyugat-) Németországában aratta a legtöbb sikert és talált a legtöbb értő, megértő és egyetértő olvasóra. Abban az időszakban, amikor a Német Szövetségi Köztársaság – Gerhard Schulze kifejezésével élve – túljutott a „kulturális konfliktusok korszakán” (Schulze 1998 [1992], 1992). Teljesen véletlen, de beszédes egybeesés, hogy Luhmann utolsó alkotói korszaka szinte napra azonos a „Kohl-korszakkal”, Helmut Kohl német kancellár 1982 és 1998 közti hivatali idejével. Luhmann a nyolcvanas évek elején helyezte új (autopoietikus és műveleti) alapokra rendszerelméletét, tette közzé a *Szociális rendszerek* című úttörő munkáját (Luhmann 2009 [1984]), és kezdte sorban közreadni az egyes funkcionális részrendszerek társadalomelméleti leírását – *A társadalom gazdaságát, A társadalom tudományát* és így tovább (Luhmann 1988, 1990). Számos további könyv mellett ezt követően koronázta meg életművét kétkötetes főművével, *A társadalom társadalmával* (Luhmann 1997). Luhmann tehát akkor emelkedett ki igazán, amikor a társadalmi mozgalmak hatvanas-hetvenes évekbeli hulláma éppen levonult, a jóléti kompromisszum az NSZK-ban pedig úgy-ahogy még tartotta magát, bizonyos értelemben éppen a csúcson volt (Beck 1997 [1983], 2003 [1986]: 129–181).

A piacnyitás, a globalizáció és a finanszírozás korszaka ez, az Adam Smith „láthatatlan kéz” felfogását pontatlanul, szelektíven és tendenciózusan (Arrighi 2007: 13–68) hivatkozó libertariánusok, gazdasági liberálisok sikereinek korszaka, amelyet a gazdaság öntörvényűsége, autonómiája és racionalitása, konkrétan pedig az árak útján önmagukat szabályozó, szabad és öntisztító piacok utópiája uralt. Luhmann álláspontja nem feleltethető meg e „piaci fundamentalizmusnak”. Az autopoietikus rendszerek elmélete – amely az autonóm, önreferenciális, önálló racionalitással bíró, öntörvényű és önmagukat önmagukból (alkotóelemeikből és folyamataikból) újratermelő rendszerek működését általános elméletként írta le – azonban legalábbis nem ment szembe e piaci ortodoxiával. Ez pedig nemcsak az emberi és a természeti erőforrások felszámolásával fenyegető szabadpiaci utópia Polányi Károlyt (2004 [1944]) követő kritikussait fordította szembe a luhmanni elmélettel, hanem a szakadatlan tőkefelhalmozás logikájának Karl Marxot követő kritikussait is. Politikai-mozgalmi

szemantikával élve: a „baloldaliakat” és a „zöldeket”. A Polányit és Marxot követő társadalomkritika igen fontos forrása volt az „új társadalmi mozgalmaknak”, így pedig a zöldmozgalomnak is. Ulrich Beck elmélete az önmagát kockázatoknak kitévő és ezáltal önmagát reflexszerűen átalakító modernitásról csak 1986-ban jelent meg, nem sokkal a csernobili katasztrófa után (Beck 2003 [1986]).

Egy példa a luhmanni elmélet mozgalmi bírálatára: Niklas Luhmann 1993-ban, 25 év után nyugdíjba vonult (emeritált) a Bielefeldi Egyetem Szociológia Karának alapító professzori pozíciójából. 1968-ban Luhmann volt az első bielefeldi professzor, így meghatározó szerepet játszott a szociológusképzés, a társadalomkutatás és a szociológiaoktatás kialakításakor. Luhmann mindvégig hűséges maradt egyeteméhez, sohasem szegődött más felsőoktatási intézményhez. 1993. február 9-i leköszönő nagyelőadását a következő címmel tartotta: „»Mi az, ami van?« és »Mi rejlik a háttérben?« Két szociológia és a társadalomelmélet” (Luhmann 1993). Az előadáson készült fotón egy alighanem aktivisták által kifüggesztett molinó is látható, ennek felirata a következő: „Mit mond a Bielefeldi Szociológia Kar a rasszizmus »ügyéről«? A Bielefeldi Szociológia Kar hallgat” (Luhmann 1993: 1). A kritika világos: Luhmann nem beszél arról, amiről az elvárások szerint szólnia kellene. Nem arról beszél, amiről az „új társadalmi mozgalmak” hívei szeretnék. A kritikus témákról Luhmann hallgat.

Luhmann természetesen viszonzta a kritikát. Már a szóban forgó előadásában is bírálta az „új társadalmi mozgalmakat” és a „kritikai elméleteket”, amiért folyton azt kérdezik: *mi rejlik a háttérben?* Olykor csak közömbösen, máskor viszont alig rejtett ellenszenvvel bírálta bírálóit. Az *Ökológiai kommunikáció* című könyvében például ezt írta:

Ahogy a „vörösök” (Harnack szóhasználatával: a liberális teológusok), úgy a „zöldek” is ki fognak fakulni, amint hivatalba kerülnek, és konfrontálódnak a részletekkel. Ez a kilátás megnyugtathatja a „konzervatív” megfigyelőket (Luhmann 2010 [1986]: 145).

Luhmann kritikája az „új társadalmi mozgalmakkal”, s azon belül a zöldmozgalmakkal szemben, hogy egyszerre fogalmaznak úgy, mintha a társadalmon kívüli pozíciót foglalnának el, és mintha a társadalom csúcán állnának. Luhmann szerint az aktivisták és mozgalmos szervezők mindkét általuk feltételezett pozíciója tarthatatlan felfogás, és paradoxonokhoz vezet. Tarthatatlan felfogás, hogy a társadalmon kívülről bírálják a társadalmi folyamatokat, hiszen ők maguk is részei e folyamatoknak, ugyanakkor ellentmondáshoz is vezet, hiszen egyúttal azt a pozíciót is bírálják, amelyből beszélnek (Luhmann 2010 [1986]: 145; 1996 [1986]: 75). Tarthatatlan, hogy úgy tesznek, mintha a társadalom központjából, mindent látó csúcspozíciójából fogalmaznák meg társadalomkritikájukat, hiszen a funkcionálisan tagolt modern társadalomnak – érvel Luhmann – már nincsen ilyen kitüntetett pozíciója. Ez a valahai rétegzett társadalmak sajátja volt, amelyben a legfelső réteg a társadalmi viszonyok átlátásának privilégiumával is rendelkezett. Luhmann szerint a hierarchikus tagolódású rendi társadalom egyközpontú, „monokontexturális” szerveződését és kommunikációját az evolúcióelméleti keretben értelmezett társadalomfejlődés eredményeképpen felváltotta a több önálló részterülettel rendelkező modern társadalom funkcionális tagolódása, azaz „polikontexturális” szerveződése (Luhmann 1997: 88). A modern társadalomnak nincsen többé csúcса, nincs benne mindent átlátó pozíció, nincs olyan megfigyelőállás, ahonnan az igazság birtokában megfellebbezhetetlen állításokat lehetne megfogalmazni. Az „új társadalmi mozgalmak” baloldali és zöld aktivistái azonban mintha innen fogalmaznák meg ellentmondásokhoz vezető társadalomkritikájukat és üdvöztőnek hitt megoldási javaslatukat.

E kritika tehát egyszerre bírálja az „új társadalmi mozgalmak” (azon belül például a zöld-mozgalmak) és a „kritikai elméletek” (azon belül például Marx, Habermas és mások) megismerői pozícióját, diagnózisát és terápiáját. Nem tagadható, hogy e bírálat valóban rávilágít a kritikai megismerésmód vakfoltjaira, és valóban telibe találja politikai-mozgalmi leágazásai egyik típushibáját. Két megjegyzés mégis idekíváncsoz.

Először a „társadalmon kívüliség” bírálatához: a rendszerkritika – amennyiben azt nem kommunikációs rendszerként, hanem kapitalizmusként, tőkerendszerként értelmezzük – azért nem válik paradoxszá, mert a kritika megfogalmazója olyan intézményeket, eljárásokat, mechanizmusokat, illetve döntéseket bírál, amelyektől önmagát (mint bírálót) megkülönbözteti. Ez valóban tűnhet arrogáns pozíciónak, sokszor valóban arrogáns is, hiszen a bírálat megfogalmazója önmagát óhatatlanul a „jobban tudók”, a problémát „jobban látók” pozíciójába helyezi. Ebből azonban nem következik, hogy a kritikus a társadalmon kívül állna, vagy hogy önmagát ezzel a társadalmon kívülre helyezné, mint ahogy az sem, hogy mindezt az igazság birtokában tenné. Valamely működési mód a társadalmon belülről is bírálható, sőt – ebben egyetérthetünk Luhmann-nal – *kizárólag a társadalmon belülről bírálható*. E kritika azonban a megkülönböztetés miatt nem szükségképpen vezet paradoxonhoz. Ha ezt elvitatnánk, akkor általában a kritika lehetőségét vitatnánk el. Ez viszont a Luhmann részéről megfogalmazott bírálatot is ellehetetlenítené, mert felvethetnénk: hogyan kritizálja Luhmann a kritikai elméletet és a kritikai szociológiát, ha Luhmann kommunikációja maga is a szociológia része?

Másodszor Luhmann ama állítására térnék ki, amely szerint a modern társadalomnak nincsen többé csúcsa, a modern társadalom polikontexturális, és nincsen többé olyan pont, ahonnan a társadalom teljes látképe feltárulhatna. Egyfelől elfogadhatjuk ezt, de akkor fel kell tennünk a kérdést: Luhmann e megállapítást honnan teszi? Honnan írja le a modern társadalmat funkcionális részrendszerekre tagoló modern társadalomként? Honnan látja át az egészet (Némedi 1986)? A válasz természetesen az lehet, hogy az empirikusan igazolható és cáfolható tudományos igazság keresése körül felépülő tudományrendszerből (Luhmann 1990). Nos, ugyane rendszerben van helye a kritikai elméletnek és a kritikai szociológiának is. Bizonyos értelemben éppen Luhmann értelmezi „felülről” a modern társadalmat, amikor elméleti építményének fogalmait úgy határozza meg, hogy azok ne legyenek érzékenyek az emberi szenvedésre. Luhmann meglehetősen Nyugat- és Európa-centrikus elméletet alkotott, minimális figyelmet fordítva a modern világ alávetett, marginális és perifériális csoportjaira, illetve szegmenseire. Vagyis azokra a helyzetekre, amelyek távol estek egy olyan fejlett és gazdag centrumországtól, mint a Német Szövetségi Köztársaság megszokott körülményeitől, a (nyugat-)német jóléti állam által integrált társadalom nyolcvanas és kilencvenes évekbeli jómódjától (Schroer 2004: 235–238).

Szintén a modern társadalom központ- és csúcspontküliségére vonatkozik, hogy Luhmann a modern társadalom funkcionális tagoltságát nem kizárólagosként, hanem elsődleges tagolódási formaként fogta fel:

A funkcionális tagolódás esetében még ma is jelen van a rétegzettség a társadalmi osztályok formájában és még centrum-periféria különbségeket is találhatunk, ezek azonban a funkciórendszerek saját dinamikájának melléktermékei (Luhmann 1997: 612).

Ez már egy differenciáltabb álláspont. Luhmann-nak valóban komoly és megfontolandó érvei vannak arra vonatkozóan, hogy a modern társadalmak osztályszerkezetét aláasta az

evolúcióelméletileg értelmezett történeti társadalomfejlődés. Eszerint az osztályegy megkésett és elavult szemantika, amelynek formájában a modern társadalom – lemaradva saját fejlődéséről, amely meghaladta a rendi társadalom hierarchikus tagolódását – még mindig osztálytársadalomként értelmezi és írja le önmagát (Luhmann 1985, 1997: 1055–1060). Úgy látom azonban, hogy ezek az érvek nem cáfolják, hiszen nem is kívánják cáfolni a modern világ egyidejű centrum és periféria szerinti, illetve osztálytagoltságát. Luhmann inkább csak áthelyezi a hangsúlyokat, de nem zárja ki e tagolódási formák egyidejű jelenlétét.

Természetesen nem azért kívánom megtartani a társadalom vertikális tagoltságának képzetét, hogy a csúcra a kritikai elméletet, a kritikai szociológiát, az új társadalmi mozgalmakat vagy különösen a zöldmozgalmat tegyem, és azt állítsam, hogy az igazság birtokában egyedül onnan látható át a modern társadalom szerveződése. Azért gondolom, hogy fontos megtartani a képzetet, miszerint a modern világtársadalomnak mégiscsak van csúcra és nagy jelentőséggel bír a vertikális tagoltsága, hogy látszódjon: az ökológiai problémák újratermelésének mechanizmusai elválaszthatatlanok e hatalmi szerkezettől. És elválaszthatatlanok az uralkodó osztály csúcson hozott döntéseitől.

Gazdaság, politika, hatalom – és kommunikáció

Bognár Bulcsu is úgy látja, hogy a modern társadalom funkcionális alrendszerei között a gazdaság nagyobb súlyt képez a többinél; mint írja, „...kétségtelenül a gazdaság képezi a modernitás egyik legnagyobb súlyú részrendszerét” (Bognár 2020). Hasonlóan ehhez, a kelet-közép-európai társadalomfejlődést elemezve azt is jelzi, hogy e térségben a központi államhatalomnak, a politikának és a pártoknak, általában véve a politikai kommunikációnak és a (párt)politikai tagoltságnak nagyobb szerep jut, mint a nyugat-európai társadalomfejlődésben. Véggkövetkeztetése is az, hogy a politikai székértáborok logikája keresztülhasítja és ezzel nagyrészt megghiúsítja, hogy a zöldmozgalom egységesen léphessen fel az ökológiai problémák kommunikációjával.

Bognár Bulcsu az állam és a központosított politika túlhatalmának történeti érveit bemutatja, mindenekelőtt – de nem kizárólag – Hajnal István és Szűcs Jenő munkáira támaszkodva. Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy nem tartom termékeny értelmezési keretnek azt a felfogást, amely a (kelet-)közép-európai társadalomszerveződést hibás Nyugat-európai társadalomfejlődésnek, torzult formaként, rendellenes, elmaradott vagy szervesen fejlődésként értelmezi. Ez a felfogás ugyanis előrehaladottság és elmaradottság, fejlettség és fejletlenség, autonómia és heteronómia kettősségében értelmezi a Nyugatot és a Keletet (vagyis a nyugat- és a kelet-európai társadalomfejlődést), miközben Magyarországot a közép-európai régió részeként látta. A magam részéről e felfogást egy közép-európai identitásdiskurzus eredményének látom és bírálatát meggyőzőbbnek tartom (Melegh 2006). A fejlett, előrehaladott, autonóm Nyugat és a fejletlen, elmaradott, heteronóm Kelet normatív, civilizációs diskurzusából a felzárkózás és az utolérés kívánalma következik (Fordulat 2014), miközben e felfogás nem veszi tekintetbe e két (vagy három) térség helyét és egymással szorosan összefüggő történeti pályáját a hosszú tizenhatodik században létrejött kapitalista világtársadalomban, vagyis

nem veszi kellő következetességgel figyelembe az egyenlőtlen és függő fejlődés mintázatát (Melegh 2006; Böröcz 2017, 2018 [2009]).

Abban azonban szintén egyetértünk, hogy a gazdaság, a politika, és az általuk gyakorolható *hatalom* (a tőke és az állam hatalma) nagyobb erővel formálta e kelet-közép-európai társadalmak fejlődését, mint arra a luhmanni elmélet alapján következtetni lehetne (Bognár 2012a, 2013c). Ez esetben alighanem megint hangsúlykülönbségek vannak a rendszer fogalmát egyaránt alkalmazó két társadalomértelmezés között. Luhmann alapvetően egymás mellé rendelt funkciórendszerekben gondolkodott, és ezzel összességében *alábecsülte* a gazdaság és a politika valóságos súlyát. A marxi gyökerű kritikai politikai gazdaságtani hagyományt követő irányzat pedig inkább *túlbecsüli* e két rendszer súlyát, amikor hajlamos ezek következményeiként tekinteni a modern társadalom további feladatköreit (vö. Scheiring 2018).

A két rendszerértelmezés e ponton is párbeszédbe hozható. Az ökológiai kommunikációt folytató mozgalmakra nézve ráadásul mindennek további következményei is vannak. Ebből ugyanis az is következik, hogy a zöldmozgalmak mégsem célozzák rosszul az establishmentet kihívó bírálatukat. Mégsem vétik el az ökológiai probléma forrását, amikor a gazdasági és a politikai hatalom birtokosainak, vagyis egyfelől az államhatalom választott tisztségviselőinek, másfelől pedig a hazai és a transznacionális nagyvállalatokba szervezett nagytőke jelentős befolyással rendelkező képviselőinek címzik bírálatukat. Nem vétenek nagy hibát, amikor a politikai és gazdasági hatalom összefonódásának megértésére kialakított kritikai politikai gazdaságtani keretben értelmezik az ökológiai problémák forrását, sőt kifejezetten alkalmas eszközökhöz nyúlnak, amikor egy globális, történeti és kritikai (öko)politikai gazdaságtan felé tájékozódnak (vö. Moore 2015, 2019 [2014]; Fordulat 2019a, 2019d).

Luhmann elméleti döntése a maga részéről érthető volt. A kapitalizmust *gazdaságelmélet*ként fogta fel és nem kívánt olyan (ökonomista) társadalomelméletet felépíteni, amely végső soron gazdasági jelenségekre vezet vissza minden társadalmi jelenséget (ökonómiai redukcionizmus), illetve gazdasági tényezőkből vezet le társadalmi történéseket és folyamatokat (ökonómiai determinizmus). Luhmann azonban félreérti a marxi gyökerű kritikai politikai gazdaságtant, amikor azt gazdaságelméletként értelmezi. A kapitalizmus nem pusztán egy gazdasági jelenség, hanem az élet *újratemelésének* általános kerete, amely a gazdaságon túl behálózza és formálja a társadalom más tevékenységterületeit is. A politikai gazdaságtan nem pusztán a gazdaság, hanem a *termelés* elmélete, a termelés és az újratemelés kategóriája pedig sokkal átfogóbb, mint a gazdaság fogalma. Magába foglalja a kultúra, a tudat és a társadalmi viszonyok újratemelését, de a politika és a szellemi javak termelését is.

A hatalom e felfogás szerint abból fakad, hogy a társadalom egésze által elvégzett munka, a mindenki által előállított érték eloszlása szisztematikusan egyenlőtlen, a felhalmozott és megalvadt munka tőkeként magántulajdonba kerül, amiből egyaránt fakad *gazdasági, politikai és társadalmi hatalom*. Ha ellenben a gazdaságot úgy fogjuk fel, ahogyan Luhmann: a rentabilitás preferenciakódja által meghozott döntéseként, fizetéssel és nem fizetéssel kommunikáló autopoietikus funkciórendszerként, akkor a munka, a tőke és a hatalom fenti összefüggései valóban kívül maradnak a luhmanni elmélet által befogható és kommunikálható jelenségek összességén (Luhmann 1988).

Abban mindazonáltal feltétlenül igaza van Niklas Luhmann-nak és Bognár Bulcsunak, hogy a zöldmozgalmak nem veszik kellő súllyal figyelembe, hogy a modern társadalom eltérő feladatkörökre is tagolódik. Ennek relevanciája vitathatatlan, e körülmény fokozott figyelembevételre pedig arra kell ösztönöznie a zöldmozgalmakat, hogy morális kommunikáció helyett a modern társadalom egyes részrendszereinek preferenciakódjait számításba véve sokkal tudatosabban fogalmazzák meg üzeneteiket. Mindannyiunknak ez az érdekünk.

Hivatkozott irodalom

- Alexander, Jeffrey C. (1996 [1987]): *Szociológiai elmélet a II. világháború után*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Balassi.
- Arrighi, Giovanni (2010 [1994]): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London és New York: Verso.
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing. Lineages of the Twenty-First Century*. London és New York: Verso.
- Beck, Ulrich (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. (Ford.: Babarczy Eszter.) In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 418–468.
- Beck, Ulrich (2003 [1986]): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: ARTT-Századvég.
- Bognár Bulcsu (2008a): Vallás, egyház és a tömegmédiá kapcsolata rendszerelméleti szempontból. *Vigília* 73(9): 653–661.
- Bognár Bulcsu (2008b): Vallás és racionalitás a luhmanni perspektívában. *Világosság* 49(9–10): 155–165.
- Bognár Bulcsu (2009a): A szociológiai felvilágosodás programja. Bevezetés. *Replika* (66): 7–15.
- Bognár Bulcsu (2009b): Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika* (66): 65–91.
- Bognár Bulcsu (2010a): Tömegmédiá, manipuláció, közösség. *Vigília* 75(11): 814–822.
- Bognár Bulcsu (2010b): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2011a): A tömegmédiá és a közéleti diskurzus. A manipulációs tézistől a miliőstrukturális változásokig. *Jel-Kép* (2–3): 3–29.
- Bognár Bulcsu (2011b): *Népi szociográfia és társadalomtudomány. Írások Erdi Ferenc szociográfáinak (1931–1944) társadalomszemléletéről*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2012a): A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya. A horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája. *Szociológiai Szemle* 22(3): 4–21.
- Bognár Bulcsu (2012b): *A népies irányzat a két háború között. Erdi Ferenc és a harmadikút képviselői*. Budapest: Loisir.
- Bognár Bulcsu (2013a): Társadalmi kirekesztettség és vallási értelemadás a modern társadalomban. *Szociológiai Szemle* 23(1): 4–21.
- Bognár, Bulcsu (2013b): Fluid and Stable Structures in the Organisational Communication of Modern Society. *KOME: An International Journal of Pure Communication Inquiry* 1(2): 23–32. DOI: <https://doi.org/10.17646/kome.2013.12>
- Bognár, Bulcsu (2013c): Luhmann's Functional Subsystems of Modern Society. The Character of Horizontal and Vertical Relationships. *Polish Sociological Review* (182): 132–152.
- Bognár Bulcsu (2014a): A felvilágosodás megvilágítása. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 7–17.
- Bognár Bulcsu (2014b): Rendszerevolúció és társadalmi differenciálódás. Variáció, szelekció és restabilizáció a kommunikáció folyamatában. *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 115–131.
- Bognár Bulcsu (2014c): A kommunikációs médiumok és a szocialitás evolúciója. In *Kommunikáció és társadalom. Luhmann-olvasókönyv*. Bognár Bulcsu és Karácsony András (szerk.). Budapest: Gondolat, 199–215.
- Bognár Bulcsu (2015a): A kommunikációs médiumok és a társadalom differenciálódása. A nyelv és az írás szerepe a szocialitás evolúciójában. *Szociológiai Szemle* 25(1): 39–65.
- Bognár Bulcsu (2015b): Médiá, nyilvánosság és a társadalom önleírása. Bevezetés. *Replika* (95): 7–12.

- Bognár Bulcsu (2015c): A könyvnyomtatás és a nyilvánosság szerepe a modern társadalom kialakulásában. *Replika* (95): 13–30.
- Bognár Bulcsu (2015d): Az elektronikus és a digitális médiumok a világtársadalomban. A tömegmédiák és a nyilvánosság szerepe a társadalmi kommunikációban. *Replika* (95): 131–152.
- Bognár, Bulcsu (2017): Religious Sensemaking and Social Exclusion in the Western World. *Polish Sociological Review* (197): 21–34.
- Bognár, Bulcsu (2018): A Culture of Resistance: Mass Media and Its Social Perception in Central and Eastern Europe. *Polish Sociological Review* (202): 225–242.
- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. Társadalomelméleti észrevételek a környezetvédelem témájához. *Replika* (114): 7–39. DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Böröcz József (2018 [2009]): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés.* (Ford.: Berényi Gábor.) Budapest: Kalligram.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúráváltásokig.* (Ford.: Laszkács Ágnes.) Budapest: L'Harmattan és Eszmélet.
- Dale, Gareth (2011): Introduction. The Transition in Central and Eastern Europe. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* Gareth Dale (szerk.). New York és London: Pluto, 1–20. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt183h008.3>
- Domschitz Máttyás (2019): Üzemenyag és társadalmi változás. *Fordulat* (25): 247–253.
- Fábry, Ádám (2011): From Poster Boy of Neoliberal Transformation to Basket Case. Hungary and the Global Economic Crisis. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* Gareth Dale (szerk.). New York és London: Pluto, 203–228. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt183h008.12>
- Fábry, Ádám (2017): The Origins of Neoliberalism in Late 'Socialist' Hungary. The Case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. *Capital and Class* 42(1): 77–107. DOI: <https://doi.org/10.1177/0309816817692125>
- Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism.* London: Palgrave. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-10594-5>
- Fordulat (2014): 1989. A *Fordulat* folyóirat tematikus (21.) száma.
- Fordulat (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelés a kapitalizmusban. A *Fordulat* folyóirat tematikus (24.) száma.
- Fordulat (2019a): Klímaváltozás és kapitalizmus. A *Fordulat* folyóirat tematikus (25.) száma.
- Fordulat (2019b): 2008–2018. Válság és hegemonia Magyarországon. A *Fordulat* folyóirat tematikus (26.) száma.
- Fordulat (2019c): Ha túl akarjuk élni a klímaválságot, akkor nem elég megreformálni a kapitalizmust. Válasz Lányi Andrásnak. *xforest.hu* 2019. november 14. Interneten: <https://xforest.hu/nem-eleg-a-rendszer-reformja/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Fordulat (2019d): Klímaváltozás. Hogyan jutottunk ide, és merre mehetünk tovább? *Mérce* 2019. június 18. Interneten: <https://merce.hu/2019/06/18/klimavaltozas-hogyan-jutottunk-ide-es-merre-mehetunk-tovabb/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Fordulat (2020): Koronavírus és kapitalizmus. Profit vagy szolidaritás? *tranzitblog.hu* 2020. április 6. Interneten: <http://tranzitblog.hu/koronavirus-es-kapitalizmus-profit-vagy-szolidaritass/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Frank, Andre Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! The Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. *Review (Fernand Braudel Center)* 1(1): 91–140.
- Gagy Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában.* Budapest: Napvilág.
- Gagy, Ágnes (2020): Socialism and Development. Seven Theses on Global Integration. *LeftEast* 2020. február 20. Interneten: <https://www.criticatac.ro/lefteast/socialism-and-development-six-theses-on-global-integration-%ef%bb%bf/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Habermas, Jürgen (2009 [1968]): Munka és interakció. Megjegyzések Hegel jénai előadásaihoz. *Replika* (68): 17–35.
- Habermas, Jürgen (2000 [1981]): Rendszer és életvilág. (Ford.: Felkai Gábor.) In *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. kötet. Szociológiai irányzatok a XX. században.* Felkai Gábor, Némédi Dénes és Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 498–568.
- Habermas, Jürgen (2011 [1981]): *A kommunikatív cselekvés elmélete.* (Ford.: Berényi Gábor és Felkai Gábor.) Budapest: Gondolat.
- Honneth, Axel (1997): *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből.* (Ford. és szerk.: Weiss János.) Pécs: Jelenkor.
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: Argumentum–MTA TK SZI.

- Kovács Imre (2016): *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon*. Budapest és Debrecen: MTA TK–Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Katalin (szerk.) (2016): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum.
- Lányi András (2010a): Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban. In *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható?* Lányi András és Farkas Gabriella (szerk.). Budapest: L'Harmattan, 12–61.
- Lányi András (2010b): *Az ember fáj a földnek. Utak az ökofilozófiához*. Budapest: L'Harmattan.
- Lányi András (2019a): És mi, zöldek hova álljunk? *Magyar Hang* 2019. szeptember 25. Interneten: <https://magyarhang.org/publicisztika/2019/09/25/es-mi-zoldek-hova-alljunk/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Lányi András (2019b): Miért nem vagyok „antikapalista”? Lányi András válasza Tallár Ferencnek. *Magyar Hang* 2019. október 2. Interneten: <https://magyarhang.org/publicisztika/2019/10/02/miert-nem-vagyok-anti-kapalista-lanyi-andras-valasza-tallar-ferencnek/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Lányi András (2019c): A kapitalizmus a hibás? *xforest.hu* 2019. november 12. Interneten: <https://xforest.hu/kapitalizmus-a-hibas/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Lányi András (2019d): Válasz a *Fordulat* folyóirat szerkesztőinek. *xforest.hu* 2019. november 17. Interneten: <https://xforest.hu/valasz-a-kerdesre-ki-a-hibas/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Luhmann, Niklas (2009 [1984]): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*. (Ford.: Brunzel Balázs és Kiss Lajos András.) Budapest: AKTI–Gondolat.
- Luhmann, Niklas (1996 [1985]): Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen? In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 46–63.
- Luhmann, Niklas (1985): Zum Begriff der sozialen Klasse. In *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Niklas Luhmann (szerk.). Opladen: Westdeutscher, 119–162. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-663-11396-6_5
- Luhmann, Niklas (1996 [1986]): Alternative ohne Alternative. Die Paradoxie der „neuen sozialen Bewegungen”. In *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen*. Kai-Uwe Hellmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 75–78.
- Luhmann, Niklas (2010 [1986]): Ökológiai kommunikáció. Képes-e felkészülni a modern társadalom az ökológiai veszélyekre? (Ford.: Brunzel Balázs.) Budapest: AKTI–Gondolat.
- Luhmann, Niklas (1988): *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1990): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1991 [1970]): *Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, Niklas (1993): „Was ist der Fall?” und „Was steckt dahinter?” *Die Zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie*. Bielefeld: Universität Bielefeld.
- Luhmann, Niklas (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Malm, Andreas – Hornborg, Alf (2019 [2014]): Emberi tényező? Az antropocén-narratíva kritikája. (Ford.: Csorba Géza és Nagy Klára. Az eredetivel egybevettette: Fabók Márton.) *Fordulat* (25): 5–16.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1977 [1845–1846]): A német ideológia (részlet). In *Marx és Engels válogatott művei. 1. kötet*. Budapest: Kossuth, 74–128.
- McMichael, Philip (2019 [2008]): A parasztok maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon. (Ford.: Osváth Zoltán és Schultz Nóra. Az eredetivel egybevettette: Lafferton Sára.) *Fordulat* (25): 163–195.
- Melegh, Attila (2006): *On the East–West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest és New York: CEU Press.
- Moore, Jason W. (2019 [2014]): Az olcsó természet vége. Avagy rájöttem, hogy nem kell félni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. (Ford.: Tillmann Ármin. Az eredetivel egybevettette: Sidó Zoltán.) *Fordulat* (25): 17–52.
- Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. London és New York: Verso.
- Mikecz Dániel (2018): *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon. Zöldek, pacifisták, házfoglalók*. Budapest: L'Harmattan.
- Némédi Dénes (1986): Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő* 2(2–3): 201–207.
- Némédi Dénes (1998): Axel Honneth – elismerés és megvetés. *BUKSZ* 10(4): 390–397.
- Némédi Dénes (2006): A megismerés érdeke. *BUKSZ* 18(1): 19–26.
- Némédi Dénes (2009): A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek. *BUKSZ* 21(1): 63–72.

- Némedi Dénes (2011): *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok* (Szerk.: Rényi Ágnes.) Budapest: ELTE TÁTK–ELTE Eötvös.
- Polányi Károly (2004 [1944]): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei.* (Ford.: Pap Mária.) Budapest: Napvilág.
- Scheiring, Gábor (2018): Kritikai politikai gazdaságtan. In *Marx...: Interpretációk, irányzatok, iskolák.* Antal Attila, Földes György és Kiss Viktor (szerk.). Budapest: Napvilág, 30–50.
- Schroer, Markus (2004): Zwischen Engagement und Distanzierung. Zeitdiagnose und Kritik bei Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich.* Armin Nassehi és Gerd Nollmann (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 233–270.
- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart.* Frankfurt am Main és New York: Campus.
- Schulze, Gerhard (1998 [1992]): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. (Ford.: Novák Zsolt.) In *A kultúra szociológiája.* Wessely Anna (szerk.). Budapest: Osiris és Láthatatlan Kollégium, 186–204.
- Sidó Zoltán (2020a): Az Olcsó Természet ára. *Új Egyenlőség* 2020. január 12. Interneten: <http://ujegyenloseg.hu/az-olcsó-termeszet-ara/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Sidó Zoltán (2020b): Az állam mi vagyunk. Az állam lehetőségei a gazdaság zöld és demokratikus átalakítására. *Fordulat* (27), megjelenés előtt.
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik Domonkos (2014): A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete. *socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 4(4): 150–181. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2014.4.150>
- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik Domonkos (2018a): *A szenvedés határállapotai. Egy kritikai hálózati elmélet vázlatja.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Sik Domonkos (2018b): *Válaszok a szenvedésre. A hálózati szolidaritás elmélete.* Budapest: ELTE Eötvös.
- Szigeti Attila (2019): A kapitalocén – avagy mibe kerül az olcsó természet? *Fordulat* (25): 54–78.
- Tallár Ferenc (2019): Levél Lányi Andrásnak. *Magyar Hang* 2019. szeptember 27. Interneten: <https://magyarhang.org/publicisztika/iroolvaso/2019/09/27/level-lanyi-andrasnak/> (letöltve: 2020. május 13.).
- Tamás, Gáspár Miklós (2011): Marx on 1989. In *First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s.* Gareth Dale (szerk.). New York és London: Pluto, 21–45. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctt183h008.4>

Éber Márk Áron

Szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE TÁTK Szociológia Intézet Szociológia Tanszék (Budapest)

